

YU ISSN 0027-8084
UKD 808.61/.62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

НАШ ЈЕЗИК

XXX/1—5

**БЕОГРАД
1995—1996**

Митар Пешикан

(Институт за српски језик САНУ, Београд)

О ПРАВОПИСНОЈ НОРМИ У СРПСКОЈ ЈЕЗИЧКОЈ КУЛТУРИ

Потребе струке и друштвене околности већ су више пута нагониле потписаног да се у разним публикацијама или на јавним трибинама изјашњава о насловној теми и њеним појединим аспектима. Нека се ипак, ако не оспори редакција, и у нашем часопису запише један извод из тога и целовитији осврт на српску правописну и с њом скопчану језичку културу и норму. Ово је, заправо, белешка о трагањима за начином да „цијели ови беспоречи“ у које нас је свалила историја и ваљда судбина што мање смуте сувисли ток наше језичке културе и сналажење наше језикословне струке у њему.

Да би се реално разумеле околности у којима се средином XX столећа нашло српско језикословље, посебно његова правописна и с њом скопчана шира нормативистика, биће да је упутно сагледати и у шкртом сажетку предочити укупне корене српске језичке културе и културне норме. За пример споменимо да су се и дан-данас жива питања односа домаћих речи и позајмица и писања туђих имена наметнула већ словенским првоучитељима — Тирилу и Методију. Двоумице сличне данашњима *Макс (Maks)* или *Мах, Теодор (Teodor)* или *Theodor* старе су колико и словенска писана реч; већ у доба Солунске браће, а још више у доба њихових ученика и потоњих следбеника, надметале су се или споредовале и делиле улогу речи као *власфимија* (сад *бласфемија*) и *хула, скандал* и *саблазан, јереј* и *жрец* и *свештеник, порфира* и *багреница*. У туђим пак речима, а и у домаћим новотворинама којима се замењују, појачано се испољавају и питања њиховог уобличавања, гласовног — а онда и ортографског. Свако културно и историјско раздобље не само да је оставило трага у српском језичком наслеђу него је остало и чинилац о коме ваља водити рачуна у савременој језичкој култури, па и у оном њеном делу који се обухвата правописним обрадама и приручницима.

1.

У српској језичкој култури правописна и уопште културна језичка норма може се пратити од краја XII века — тј. од Миро-

слављева јеванђеља као најстарије српске књиге, с фактичким прекидом у турско доба. Отада је, наиме, засведочена српска редакција ћирилометодског старословенског језика, или српскословенски језик — како се она другачије назива. Тај је језик имао битне и кључне одлике нормираног књижевног језика. С једне стране, био је изговорно (артикулационо) прилагођен српској (штокавској) језичкој средини и у складу с тим правописно адаптиран, али је, с друге стране, доследно одржавао граматичку и лексичку надредакцијску норму. Тај је општи узус био својствен укупној културној и духовној заједници словенског православног истока (која се у палеославици назива *Slavia orthodoxa*, Православна Славија), а суделовали су у њој и Румуни својом црквенословенском писменошћу.

Тај је језик на српском историјском простору у писменом животу интензивно одржаван не само до краја српске средњовековне државе него и у првом веку штампарства, залазећи у доба кад су Турци поробили све српске земље. Српскословенски лик је, наиме, имало целокупно старо српско штампарство — од инкунабула насталих у Црној Гори у штампарији Црнојевића 1494—1496. године до првог српског буквара Стефана Паштровића и Саве Дечанца 1597.

У средњем веку је у српској писмености, напореда и у функционалном допуњавању са овим српскословенским језиком, примењиван и аутентични народни старосрпски језик, којим је писан Законик цара Душана и многи други документи световног карактера (углавном правни и дипломатски). Граматички и лексички то је био српски народни језик, према томе различит од у основи ћирилометодског српскословенског, али је српскословенска ортографија давала основно обележје и овом световном виду писаног језика, иако са знатним упрошћавањима и прилагођавањима живом народном језику.

То језичко двојство или диглосија принципијелно се разликује од свесне двојезичности, нпр. од напоредне употребе народног и латинског језика у католичким словенским срединама, или пак од окасионалне употребе грчког језика у културном животу православних Словена. Диглосија није схватана као употреба својег и заједно с њим туђе г, преузетог другог језика. Ћирилометодски старословенски (класични и редакцијски) језик био је довољно близак да су његове особености схватане као виши, свечанији или сакрални вид свог сопственог језика, а не као други или туђи језик, па се он каткад и изричито назива „нашим“ језиком; на пример: „књиги сије глагољемиие грч’ским језиком Номоканон, нашим језиком Закону-правило“ (транскрибовано, из увода светосавске Иловичке крмчије).

У складу с тим, његову српскословенску варијанту писари су често називали српским језиком, а и у другим редакцијама старословенско наслеђе схватано је као своје. Такав однос омогућио је у Русији да се на његовом амалгаму с руским народним језиком дефинитивно утемељи руски књижевни језик.

2.

По свој прилици, и српска култура била је кренула таквим смером док није у томе пресечена „расхиштенијем и раздранијем“ турске најезде. Под Турцима је изгубила мах и увелико замрла српскословенска писменост, није истрајало ни лепо започето штампарство, а српска црква определила се да се ослони на руске књиге, у којима је налазила и обредни инструментаријум и упориште у отпору програмском унијаћењу. Тако је отворен пут уграђивању руске редакције и рускословенског језика у српску културну историју. Официјелан ослонац прихватању руске књиге у српској црквеној средини дао је московски сабор 1655, на коме је учествовао и пећки патријарх Гаврило, а сазвао га је руски патријарх Никон. На сабору је усвојена обавеза да ће се у црквеним обредима употребљавати само књиге које у заглављу имају одобрење московског Синода (уп. Л. Чурчић, Пет векова српског штампарства, Бгд 1994, 18).

Ипак је српскословенска редакција — снагом укореењености и боље прилагођености — у рукописном виду и даље живела, па ће са Рачанима, грофом Ђорђеом Бранковићем и Гаврилом Стефановићем Венцловићем заћи и у XVIII век. „Венцловићев списи су“, по речима Павла Ивића, „лабудова песма српске редакције црквенословенског језика, али у једном смислу и њена кулминација. Међу ауторима који су стварали на таквом језику, он је не само временски последњи него и духом најмодернији. Венцловић припада Европи свог времена, дакле бароку. Било му је суђено да проведе век без имена у књижевности, а ипак је неуморно гомилао рукописна дела као да је био свестан да ће она кад-тад морати привући пажњу“ (П. Ивић, Судбина нашег језика као оруђа културе, Српски народ и његов језик, Бгд 1971, 162).

„Смена редакција ... око 1730. године“, закључује на истом месту Ивић, „представља један од три најкрупнија заокрета у историји књижевног језика код Срба. По домашају промене само два друга чина имају једнак или још већи значај. То су заснивање писмености на ћирилометодском дијалекту место на домаћем ... и коначно раскидање са ћирилометодским језиком и враћање на домаћи у Вуково време ... Има много сличности између тога чина и онога који је створио ћирилометодску писменост: као што је некад на тражење моравског кнеза Растислава византијски цар Михаило послао Ћирила и Методија у Моравску да проповедају Христову веру и уједно пруже отпор Немцима, тако је и сада молба митрополита Мојсија Петровића руском цару Петру Великом довела руског учитеља Максима Суворова 1725. године у Сремске Карловце да учи српску младеж, али и да оспособљава српску цркву за борбу против притиска из Беча ... Није тешко разумети побуде митрополитове. Он се пре свега бојао унијаћења, које су тада католичка црква и бечки двор озбиљно настојали да спроведу“ (Исто, 163—164).

Сменом редакција старокњижевни језик постао је знатно несагласнији са српским народним и знатно необичнији у српској језичкој средини, што ћемо илустровати наводима из Оченаша и Символа вере (у транскр.):

српсл.: *да светит се име твоје*

гредушчаго са славоју судити живим и мртвим

рсл.: *да свјатит сја имја твоје*

грјадушчаго со славоју судити живим и мертвим

Ипак је рускословенска лексика, и по својим основама и по другим битним формантима, била прозирна и препознатљива за познаваоце српскословенског израза, јер највећим делом није доносила источнословенске лексичке особености него грађу заједничке ћирилометодске старине, само у руском редакцијском руку; а и те особености у српској средини нису схватане као руске него као обележја изворности и аутентичности словенске старине.

3.

Ушавши у српску културну средину, рускословенски елементи задржали су место и кад је старокњижевни језик, у духу новог доба, пошао у сусрет српском народном језику, претварајући се у хибрид или комбинацију традиционалног и живог народног језика, у идиом назван славјаносрпским (славеносрпским) језиком. За разлику од српскословенског језика, који је имао многе врло одређене норме и обрасце, славјаносрпски је имао само оквирну начелну норму: принцип комбиновања традиционалног и народног језика. Том укрштеном изразу ипак српски језик даје главно обележје и основу — напуштен је старословенски склоп реченице (заснован претежно на калкирању грчког), али се српски основни израз слободно проткива лексичким, а уз њих и граматичким и структуралним традиционалним елементима; заступљена су уз то и обележја европеизације (у позајмицама и у обликовању реченице), настала делом по угледу на сличне појаве у руском књижевном језику, а делом непосредним утицајем западних језика.

У традиционалној старокњижевној компоненти тога израза рускословенске варијанте задржале су своје место, али не и монопол и системску доследност. У ствари су се укрштале са облицима који су имали и српско обележје, настало или у ослонцу на српскословенску традицију или као плод слободног и спонтаног делимичног по-србљивања рускословенских облика (доста такве грађе садржи нпр. Његошев језик, како је показала анализа С. Стијовића у књизи Славенизми у Његошвом песничком делу, Ср. Карловци — Н. Сад 1992).

Трајан резултат овога раздобља представља значајно богаћење књижевне лексике, чији се велики део није угаasio дејством Вукове реформе, него је — у адаптираном виду, усаглашеном с вуковским новоштокавским системом — уграђен у трајну српску лексичку ри-

зницу. Из старокњижевне словенске традиције (а не из народних говора или из нове творбе) потичу нпр. такве речи као *безуман* и *безумље*, *бесплодан*, *ближњи*, *блудити* и *блуд*, *брак* и *брачни*, *битан*, *бдеги*, *васпитати* и *васпитање*, *вест* и *весник*, *древни*, *жртва* и *жртвеник*, *општи*, *свештеник* итд., а још већи су спискови речи из новијих терминологија и књижевног појмовника које су и данас део књижевног стандарда а засведочене су у српском књижевном изразу већ у славносрпско доба.

4.

Задржавајући флексибилна мерила у речничком благу, Вукова реформа је у гласовном, правописном и граматичком систему одлучно утемељила књижевну норму на српском народном језику, а до кодификације се долазило одбором, селекцијом доминантних или најпогоднијих образаца из народних говора. И сам правопис коренито је усклађен с тим, пре свега азбуком од 30 слова за 30 кодификованих гласова (фонема) и главним принципом да се речи записују сагласно свом гласовном склопу.

Главни ослонац књижевном језику и избору образаца за кодификацију била је пространа говорна област новоштокавског типа, којему је припадао и Вуков родни тршићки говор, као и завичајни дурмиторски (дробњачки) говор рода Карацића, док су остали говори суделовали у томе у оној мери у којој нису били у системској несагласности са својствима новоштокавских говора.

У свом даљем развоју, књижевни или стандардни језик — разуме се — аутономизовао се у односу на своју говорну подлогу као систем култивисаног језика, развио је мерила и категорије мимо саме природе народних говора, али је ипак српски језички стандард задржао као своју трајну одлику присан однос са говорном базом. Стање у тој бази и даље у много чему има улогу регулатора или модификатора стандардних мерила, показатеља застарелости или живог удела појединих појава, ослонца стандардних система.

Зато је, ради целовитости овог оријентационог огледа, потребан један сажет и уопштен осврт на народне говоре као подлогу на којој и над којом живи српски књижевни језик. То неће имати смисао дијалектолошке дигресије, него једног погледа на дијалекатску панораму као на чинилац битан за књижевнојезичку културу. С обзиром на то, у овој прилици нећемо се придржавати називља дијалекатских јединица и зона усвојеног или уобичајеног у савременој дијалектологији — него ће се јединице и подручја слободно именовати и одређивати по свом односу према стандардном систему српског језика.

5.

Сви говори српскога језика спадају у велики јужнословенски штокавски дијалекат или штокавско наречје. Штокавски су

били и остали говори ових делова и огранака српског становништва који су посредством католичке вере и исламизације променили етнички идентитет. Штокавски дијалекатски тип разношен је у турско доба сеобама и његово подручје се ка западу ширило, а асимилацијом и присељавањем прекривило је и поједине пределе у којима су се у раном средњем веку одржавале романске етнојезичке скупине.

У исходу историјских збивања и померања етничких и дијалекатских граница — у наше доба је штокавско наречје наднационално: поред српских говора (са црногорским), њему припадају сви муслимански говори на српскохрватском језичком подручју, као и део хрватских. Српским говорима својствено је да не припадају западном виду штокавског наречја, што важи и за оне српске говоре који су се, у исходу миграција изазваних турском најездом, нашли на географском западу српскохрватске језичке територије, јер су и они чували своју источноштокавску основу (источнохерцеговачки дијалекатски тип). Наиме, српским говорима нису својствене (и немају места у стандардном систему српског језика) специфичне западноштокавске појаве као што су шћакавизам (*шћап, огъштиће, можџаип*), неразликовање *h* и *ч* (такође *ћ* и *џ*), алтернирање *ћ* и *ј*, изостанак новог јотовања (*родјак, петјак*), чување прасл. новог акута и др.

На другој страни, најисточнији део штокавског наречја, који захвата садашњи југоисток Србије (призренско-тимочку дијалекатску зону), а најтипичније зоне има у подгорју Старе планине (планине Балкана) — претворио се у аутономни огранак штокавског наречја, који ћемо у овој прилици називати балканоштокавским. Иако је сачувао примарна штокавска обележја, овај огранак се давно издвојио из типичног штокавског система и развоја, и прерађен је у иновационим процесима балканског језичког савеза (гашење разлика у квантитету самогласника, редукција деклинације, уопште језички аналитизам), који немају места у српском стандардном систему.

Кад се оставе по страни западноштокавски говори (муслимански и хрватски) и кад се издвоји балканоштокавски тип — дијалекатску разуђеност српског језика карактерише углавном четвороделност, обележена укрштањем две битне системске границе, акцентатске и јатовске. Акцентатска граница (с којом начелно иду и битне разлике у деклинацији, као и низ других разлика), основног смера Рисан — Вршац, дели новоштокавске говоре од староштокавских. Јатовска граница (с којом се удружују битне разлике у чувању неакцентованих дужина, делом и друге разлике), са смером од Проклетија ка ушћу Дрине, дели екавску зону од ијекавске (одн. полуијекавске у неким пределима). Резултат је начелно оваква дијалекатска панорама:

— ијекавски новоштокавски говори (источнохерцеговачки дијалекат, са својим великим миграцијским проширењима), основа вуковског ијекавског стандарда; — екавски новоштокавски говори

(шумадијско-војвођански дијалекат), екавска основа српског стандардног језика;

— ијекавски староштокавски говори, тј. зетско-горњополимски дијалекат (средњовековна Зета и горње Полимље), који се ка истоку продужује као полуијекавски поддијалекат (ијекавизам у дугим слоговима, екавизам у кратким), захватајући југ Старе Рашке или Санцака, тј. Бихор, Пештер и даље до горњег Поибарја и Новог Пазара (за све ове говоре примењивао се збирни назив 'зетско-сјенички' што можемо кориговати у 'зетско-пештерски', јер је за саму Сјеницу констатовано да спада у новоштокавску зону, а не у ову);

— екавски староштокавски говори (косовско-ресавски дијалекат, са смедеревско-вршачким поддијалектом).

У суседству (и у знатној интерференцији) следе ка југоистоку већ предочени (такође екавски) говори призренско-тимочке зоне, које назвасмо 'балканштокавским' (а у односу на бугарски и македонски језик, који су у целини захваћени процесима балканизације, могли бисмо их назвати 'балканосрпским').

6.

Како је већ речено, стандардни систем српског језика заснован је на новоштокавским говорима, из којих су узети основни структурални обрасци. Системске појаве из других говорних типова не прихватају се у стандардном језику ако су у колизији са новоштокавским обрасцима. Међутим, то не значи да је староштокавски говорни појас искључен из ослонца језичког стандарда; и сам Вук Караџић узео је на пример стање у староцрногорским говорима као један од ослонаца за обнову гласа *x* у стандардном систему. Староштокавски говори сачували су доста системске сродности са новоштокавским и многе појаве имају своје ареале на обема странама. Зато стандардни систем остаје довољно близак језичком осећању и у староштокавским срединама, што омогућава да на њега делују изнутра, нарочито у избору између двојстава која оставља сам новоштокавски систем. Која ће од двеју у стандардном систему прихватљивих варијаната добити употребну превагу — никако не зависи само од стања у новоштокавској дијалекатској зони него и од превласти у укупном националном изразу. На општи узус локални говори делују и посредством утицаја на језик градских средина, укључујући оне у којима је стандардни језик постао основа и домаћег матерњег говора.

Посебно остаје отворена могућност утицаја говорне базе на лексикку књижевног језика. Она се у великој мери препушта спонтаном избору у слободном животу језика, с тим што се фонетски и структурално адаптира стандардном систему. У складу је с тим и обрађивачки поступак у Речнику Српске академије наука и уметности (у штампи је XV том, слово Н), где се речи преузимају из свих говорних средина (укључујући призренско-тимочку), али се грама-

тички и акценатски адаптирају стандардном језику, чиме се укључују у његову залиху; на употребну ограниченост таквих речи указује се ознаком *покр.* (покрајинска реч, провинцијализам), али ако се нека од њих у слободном животу језика ослободи регионалне везаности и постане део општег израза — нема нормативних преграда за то.

7.

На тај начин и на тим начелима успостављена је трајна основа српских књижевнојезичких мерила и у њиховом склопу правописне норме. Од победе Вукове реформе у српској култури није било никаквих правописних преокрета. Извесна мењања правописних правила имала су карактер дораде, разраде и трагања за решењима која ће бити у што бољем складу с природом књижевног језика, али увек и с његовом вуковском основом. Укупан ток српске језичке културе имао је карактер развоја и еволуције, а не прерада или реформи или преокрета.

8.

Крајем XIX века Вукова реформа и вуковски језик, граматика и правописни основи прихваћени су и у хрватској језичкој култури, а тиме се проширило поље и домашај примене овог књижевног језика који је Вук утемељио као српски језик, и по имену и по основном карактеру. Хрватским прихватањем тога језика он је постао употребно српскохрватски. Иако на његовом простору процес националне и етничке идентификације, диференцирања и разграничавања још није био довршен и коначан, објективно се српски књижевнојезички израз опет нашао у наднационалној нормативној заједници, овога пута стогодишњег трајања.

Наднационална књижевнојезичка заједница, како је већ поминуто, није била новина у српској и широј словенској културној историји, него је имала свој средњовековни преседан, врло различит — али у понечему и сличан. Први словенски књижевни језик уобличио су у IX веку Ћирило и Методије, намењујући га Словенима уопште, а не једном словенском народу или грани. Он се, истина, већ у првим вековима свога живота диференцирао на варијанте које зовемо редакцијама, донекле се прилагођавајући живим словенским језицима, али се негде од XI или XII века то разилажење и продубљавање разлика није наставило, него је све до XVI века одржана широка језичка заједница православног истока. Српска култура јасно се укључила у ту заједницу са подизањем Хиландара и укупним светосавским програмом. Заједница се могла толико векова одржати зато што су њени судеоници били вољни да је одрже. У том одржавању поштовали су варијантске разлике које су се укорениле у настанку редакција, а новине које су временом уносили имале су општи, надредакцијски карактер. Тако су редакције остале само ва-

ријанте истога језика, иако се често именују термином 'језик' (српскословенски језик, рускостловенски језик).

Карактер и век трајања и ове нове, српскохрватске заједнице био је условљен вољом и оријентацијом њених судеоника, њиховом готовошћу да је одржавају. Одмах се испољило да није дошло до потпуног језичког и нормативног уједињења. Иако је вуковски језик у Хрватској прихваћен целовито, ипак су у њега у хрватској примени уткани и неки посебни елементи из тамошње културне традиције, оријентације и програмирања, а одбир из оквирних двојстава ограничио се на латиницу и ијекавицу, док су ћирилица и екавица имале само маргинално или епизодно место. Књижевни језик је тамо по својој лингвистичкој суштини постао хрватска редакција вуковског српског језика.

И на српској страни дорада Вуковог и Даничићевог нормативног наслеђа имала је својих особености. Сама природа српске говорне базе условила је трајно двојство замене јата — напоредност екавице и ијекавице, а у тежњи премошћивању разлика, поред традиционалне српске ћирилице, широко је прихваћена и латиница. У српским интелектуалним круговима било је спремности и на потпуно напуштање ћирилице — у оквиру Скерлићеве замисли о екавској латиници као општем и обједињавајућем српскохрватском обрасцу, али је реални исход био српско двоазбучје, напоредност ћирилице и латинице.

Различитим путевима ишло је и стварање стручне терминологије, а у погледу граматичких и других системских појава у хрватској култури доследније су се чували неки архаичнији вуковски и даничићевски обрасци, док је српски књижевнојезички израз био подложнији еволуцији у наслону на стање у говорној бази.

У исходу свега, српскохрватски језик дочекао је Други светски рат као један језик, али диференциран на две редакције или варијанте. Међу њима је било и извесног укрштања и интерференције, а самој српској редакцији било је својствено двојство замена јата и азбуке, али је главна поларизација била двојна, српско-хрватска. Формални ослонац она је налазила у функционисању два правописа — Белићевог и Боранићевог. То је објективно давало могућности за двојаки даљи развој — конвергентни и дивергентни, зависно од воље и програмске оријентације судеоника заједнице. А то је било условљено историјским и националним приликама и политичким програмима.

У дивергентном смеру најекстремнију меру поништавања заједнице представљао је „кориенски“ правопис Павелићевог усташког режима, који се примењивао у квислиншкој Хрватској у доба Другог светског рата. Супротне, конвергентне тежње кулминираће у првих петнаестак послератних година, 1945—1960, када је припремљен и потписан Новосадски договор и сачињен заједнички правопис српскохрватског (хрватскосрпског) језика. То је, међутим,

било само привремено стање, а онда ће опет главно обележје српскохрватској језичкој ситуацији давати стална и коначно остварена тежња да се хрватски језик издвоји из наднационалне заједнице, што логично води томе да и српски језик успостави сопствени нормативни живот и правописну регулативу.

Српска правописна норма после Другог светског рата

9.

За правописну проблематику на почетку послератног раздобља биле су битне с једне стране све традиционалне околности о којима смо досад говорили, а с друге стране државно устројство и карактер друге (послератне) Југославије, у којој су четири од укупно шест савезних република припадале српскохрватском језичком подручју. Сва правна питања културе, међу њима и језик и језичка регулатива, били су у надлежности републичких законодавства и прописа. Ако би се језичка норма регулисала тим механизмима, без усаглашавања и усмеравања, то би водило републичким нормама и правописима. Тиме не само што би се растакала српскохрватска језичка заједница него би се успостављале језичке границе између огранака истог народа настањених у разним републикама, што је највише претило језичком јединству српског народа.

Пут да се то избегне био је нађен Новосадским договором 1954. и сачињавањем заједничког правописа (објављен 1960), меродавног за све четири истојезичне републике. Нови правопис несумњиво је значио професионални корак напред у обради правописне материје. Он је уклонио неке слабости дотадашњих норми (нпр. испуштање *j* у *змиски*, *ракиски*, *историски*, *азиски* у Белићевом правопису и формалну граматичку интерпункцију у Боранићевом), а донео је и много више стручне разраде — нормирајући велики број парадигми, обличких и акценатских, као и битна системска двојства у лексици. Уједначајући неке правописне поступке и обједињујући у исте корице укупну правописну норму, он није гасио никакве битније већ укореење језичке и изражајне одлике, ни српске ни хрватске, него их је обухватао и уносио као двојства остављена слободном избору. На тај начин он је омогућавао да усвојени културни израз сачува свој континуитет. Његова основна концепција била је да треба поштовати укореење традиционалне разлике, али да их не треба умножавати, већ нову материју и проблематику решавати усаглашено, јер би нарастањем разлика укупни систем постојао сувише хетероген и губио би карактер истог језика. Под тим условима успостављени нормативни систем могао се и трајно одржавати, не затирући али и не умножавајући редакцијске разлике, слично одржавању надредакцијске заједнице у средњем веку.

Међутим, језичке и културне заједнице могу се одржавати само сагласном вољом и оријентацијом судеоника, а она је овога пута изостала. У Хрватској је убрзо оспорен Новосадски договор, а програм је усмерен ка посебном хрватском језику и правопису. Тиме је и заједничком правопису из 1960. онемогућено да се проверава и ажурира, те се понављао само у истоветним фотоиздањима. То га је чинило све више застарелим и мањкавим, па се све непосредније наметала потреба његовог иновирања и осавремењивања. Да би се то припремило, у Босни и Херцеговини је седамдесетих година организована обимна прелиминарна елаборација правописних тема, у којој су учествовали и лингвисти из осталих истојезичних република. Учесници у елаборацији предлагали су по личном нахођењу и поједине иновације и нормативне формулације, али није било верификације поднетих предлога нити њиховог претварања у усаглашене и усвојене закључке. Циљ рада био је иновирање укупне српскохрватске правописне норме, али се није налазио начин да се она поново утврди и верификује као заједничка, пре свега зато што се хрватска нормативистика већ била определила за посебно и независно неговање хрватског језика.

10.

На српској страни припремни рад на иновирању правописа покренут је кад је постало јасно да — због хрватског опредељења — више неће бити заједничког правописа. Приликом обележавања 30-годишњице Новосадског договора (1984) у Матици српској истакнута је неодложност иновирања и осавремењивања правописа, а непосредни рад на томе започет је 1987. године, кад је договорно формирана десеточлана група лингвиста из Београда, Новог Сада, Никшића и Сарајева, са задатком да утврђује и формулише потребне дораде старог правописа. Исход рада те групе објавила је као помоћни приручник Матица српска (Прилози Правопису, 1989), а чланови групе наставили су припремни правописни рад у проширеном међуакадемијском телу (одбору). У Међуакадемијском одбору суделовали су и хрватски лингвисти, јер је нађен заједнички интерес у томе да се спорна стручна питања што свестраније расправе и оцене и да се дође до што поузданијих лингвистичких судова — без обзира на то да ли ће се уграђивати у националне или шире усмерене правописне приручнике.

Међуакадемијски одбор завршио је претрес спорних правописних питања управо уочи распада друге Југославије, а финални део посла (израда приручника) остао је за године после њеног разарања, кад се наш међунационални језички чвор већ расплео, и кад је пред српским лингвистима остао задатак да негују и нормирају српски језик, за потребе оних који ће се њиме служити; а то значи за потребе у трећој Југославији (Савезној Републици Југославији) и у српским срединама изван њених граница. На основу помињаних при-

премних фаза, као и на основу сопствене обраде и посебно сопственог дефинисања шта у правописном смислу значи појам српски језик — тројица из десеточлане групе која је објавила Прилоге Правопису довели су у Матицином програму посао до краја, сачинивши *Правопис српскога језика* (Матица српска, 1993), као и његово сажетије школско издање (Матица српска и Завод за уџбенике и наставна средства, 1995).

Овај пут решавања правописне проблематике српског језика није, међутим, прихватила једна група универзитетских професора из Београда и Никшића. Петорица од њих објавили су 1993. године приручник такође насловљен као ПРАВОПИС СРПСКОГА ЈЕЗИКА, са нормом битно различитом од новог Матичног правописа (в. упоредни приказ у Нашем језику XXIX/5), а организована акција оспоравања оствареног Матициног програма и даље је у току. Уместо оцене и анализе тих збивања и професионалних прилика и неприлика у српској филологији — завршићу овај осврт оценом неких начелних питања данашње нормативистике српског језика и правописа.

11.

Актуелна начела српске језичке и правописне норме

У укупном данашњем усмеравању и нормативном животу српског језика ваљало би се држати неких основних оријентира и мерила.

1) Постојаност књижевног језика и континуитет са правописом из 1960. — Крај српскохрватске књижевнојезичке заједнице и осамостаљење српског језика не изискује никакав изражајни преокрет. Српска језичка култура имала је природан ток и у раздобљу старог правописа, те његов нормативни систем не треба опозивати ни поништавати, него само поправити у ономе у чему није био добро погођен и дорадити оним у чему је стара норма била мањкава и непотпуна. Радикално реформисање водило би непотребном нарушавању континуитета, природности и неусиљености израза, као и отуђењу од културне ризнице и основе коју чини големи књижни фонд створен у минулим деценијама.

2) Двоазбучје и заштита ћирилице од истискивања и запуштања. — Исход минулог раздобља треба схватити као трајно прихватање латинице у српској култури, али не да потисне и замени ћирилицу него да буде друго и напоредно писмо. Латиница и спонтано одржава своје место, али је ћирилици нужно национално старање — да се заустави њено потискивање, које је узело маха у овом веку, да се врати у навик и обичај школске младежи и да се на прави и ефикасан начин уведе у рачунарску технику. Стандардно писмо у српском језику чине 30 Вукових ћириличких слова, као и одговарајућа латиница, у којој су слова *lj*, *nj* и *dž* двојна, али је *đ* само просто слово, а изван правила је његово писање као *dj*.

Међутим, у програмима општег обрзовања и у типографском сервису треба да нађе места и историјска ћирилица, као мост ка културном наслеђу.

3) Двојство књижевног наречја — екавице и ијекавице. — Поред екавице, и ијекавица све од свога настанка има широку базу у говорима српског језика, а од Вука наовамо неопозиво је уграђена и у српску културну традицију. Нема довољно оправдања да се напуштају основне системске норме из правописа 1960. године у српској ијекавици, али у појединостима — одбиром и низом нормативних поправки — њу треба приближити језичком осећању у ијекавским срединама источноштокавског типа (Црна Гора, Херцеговина, прекодринске српске средине). У српској примени реално се смањује у ијекавски дублетизам, јер практично изван српских узуса остају облици типа *заљев, прољев, слијев, угјецај, угјецати, стјецај, пријелом, пријенос, пријегис, пријевоз, пријеступ*. Треба признати као књижевне и низ облика који су остали изван норме 1960. године: у ијек. *истовјетан*, у ек. *уљез, зађевица, мјед*, у ијек. *дејство, отмеи, немущи, мезимац, разређивач, разрешење*. У својој главној реализацији српска ијекавица разликује се од екавице практично само у замени јата, па се текстови могу успешно и машински конвертовати из једног наречја у друго.

4) Толеранција према речима преузетим са стране, посебно према грађи из хрватских извора. — Језички пуризам (тежња да се одстрани лексика туђег порекла) никад није владао у српској језичкој култури, а нарочито се лако и потпуно нострификују и утапају у домаћи фонд речи преузете из словенских извора. Без значаја је за нормативно вредновање таквих речи њихово порекло, нпр. чињеница да су речи *подозрив, виловник, бројка, претплатник, пустолов, збирка, часопис* дошле из руског, хрватског или (преко хрватског) из чешког извора. У српску културну традицију спада и укупна грађа из раздобља српскохрватске књижевнојезичке заједнице. Зато неоспорно место, без икакве нормативне дисквалификације, у српском речнику имају и речи за које знамо да су својствене хрватском изразу, али и у српском језику својим посебним склопом, мотивацијом и експресивном вредношћу обогаћују његову синонимику и увећавају изражајност и стилистичку гипкост, па се и у српском изразу (нарочито песничком) употребљавају као стилски активна обележја или као поврмени синоними; такве су речи нпр. *крух* (реч својствена и делу српских говора), *тисућа, зрцало, гмаз, крлетка, претинац*. — Од овога пак треба разликовати низове формалних двојстава — гласовних, структуралних и термилолошких варијација, за које не можемо рећи да увећавају изражајно богатство, него се јављају у механичком збиру српских и хрватских особености и задржавају карактер неинтегрисаних кроатизама. Српски су нпр. облици *ко, ико, нико, со, во, го, херувим, фарисеј, хришћанин, јерес и јеретик, Јерусалим, океан, Кипар, хемија, хрошчан, демократија, бирократија, кисеоник, водоник*, а уз њих у српском језику као систему

не остаје правог места за хрватске варијанте *тко*, *итко*, *итко* (у срп. језику само изузетни архаизми, нпр. „Нетко бјеше Страхинићу бане“), *сол*, *вол*, *гол* („наг“), *керубин*, *фаризеј*, *крићанин*, *хереца* и *херетик*, *Јерусалем*, *оцетан*, *Ципар*, *кемија*, *кроичан*, *демократија*, *бирократија*, *кисик*, *водик*. Српска језичка култура нема потребе да те варијанте вештачки одржава, али нема потребе ни да се оне посебним мерама одстрањују — довољан регулатор је сам слободни избор. Укупно се сва употребна проблематика кroatизама може препустити слободном избору писаца текста, без икакве цензуре или самоцензуре.

5) Дораве и поправке нормe писања великог слова. — Овде је оправдано увођење више иновираних образаца, нпр.: *Београдски пашалук*, *Ваљевска нахија*, *Јужнобачки округ*, *Варшавско војводство* — уместо малим словом по норми из 1960; *Балкански рат*, *Опијумски рат*, *Сељачка буна*, *Илинденски устанак*, *Колубарска битка*, *Дуги марш* — уместо малим словом; *Турско царство*, *Османска империја*, *Земља хиљаду језера* (и други слободно стилизовани називи држава), *Кумова слама*, *Велики медвед*, *Халејева комета* (небеска тела и системи); *Огњена земља*, *Нова земља* (острва) — уместо понављања великог слова („Турско Царство“ и сл.); *краљ*, *председник*, *султан*, *папа* (редовно малим словом, без изузимања „живих поглавара држава“ као 1960); *Библија*, *Марсељеза* (малим словом 1960), *Бог* у значењу својственом једнобожачким религијама (појединачне поправке).

6) Дораве и поправке нормe спојеног и одвојеног писања. — И у овој тематици стара норма изискује знатну дораву и више поправљених образаца, нпр.: *двадесетчетворочасовни*, *двдесетпетогодишњак*, *седамдесетпетогодишњица*, *предвече*, *услуг*, *нажалост*, *испочетка* и *спочетка* у зн. 'испрва', *Газиместан*, *такорећи* (1960. одвојено писање); *наливперо*, *аутопут*, *аугострада*, *маршрута*, *пингпонг*, *Билгора* (1960. полусложеничко писање); *до воље*, *под небом*, *под богом*, *на измаку*, *на парче*, *на душак*, *на почек*, *на здравље*, *на прсте*, *у прсте*, *у корак*, *у раскорак*, *у недоглед* (1960. спојено писање); *Радио Београд*, *бруто износ*, *гала ручак*, *Хап Пијесак*, *портланд цемент*, *џез музика*, *кир Јањин*, *хаци Омеров*, *Јанковић Стојану*, *алфа зраци*, *Це-дур лествица* или *С-дур лествица* (1960. Це-дур-лествица, Радио-Београд итд.). Новија лексика из овог последњег низа примера спада у врло обимну грађу, која стално нараста и ствара некад постојане а некад омакионалне спојеве двеју речи, што изискује сталну нормативну пажњу, али и остављање знатне слободе писцима текста.

7) Увођење поретка у писање туђих имена. — Управо је у овом сегменту српска језичка култура на свом најнижем нивоу, јер у транскрипцији туђих имена влада невероватна произвољност, тако да се за много имена не зна сигурно где их треба потражити у азбучном реду приручника. До тога је дошло из двојаких разлога; с једне стране, многи новинари и преводиоци потпуно самовољно бирају поступак транскрипције, мимо створених обичаја и формулисаних правила, а с друге стране ова материја је 1960. године сасвим

недовољно нормирана, и по броју и избору обухваћених језика и по исцрпности прописаног поступка. Овај недостатак отклоњен је већ у Прилозима Правопису (1989) за 14 језика, а аутори новог Матичиног правописа додали су томе у истом духу правила за још десетак језика, стварајући на тај начин норматив без каквог је једна ћириличка култура недовољно нормирана и уређена. — Стихијско произвољно транскрибоване и даље остаје несузбијено, а најчешће су грешке с једне стране буквално преписивање страних графија, изворних или посредничких, а с друге стране претерана тежња гласовној и структуралној верности, на штету већ створених културних образаца; усвојени су и укорењени нпр. за француска имена обрасци *Лоара, Франсоа, Антоан*, за античка *Езоп, Енеја, Цицерон*, за руска *Волгоград, Новгород, Нева*, за италијанска *Пучини, Кроче* итд. и није их оправдано замењивати вернијим варијантама типа *Франсуа, Антуан, Ајсоп, Ајнеја, Кикерон, Валгаград, Новгарат, Њева, Кроће* итд.

*

Изложених мерила држао се нови правопис Матице српске, а ваљало би да их се држе и укупни нормативистички и просветни програми на простору српског језика. У истом духу — чувања наслеђеног правописног система, али у појединостима и излажења у сусрет књижевнојезичком осећању и обичајној норми — обрађена су у Матичином правопису и друга правописна поглавља и унесене местимичне иновације, нпр. нормативно се признају облици *herka, снаја, кујна, амајлија, ајвар, асура* (без *x*), *опхрвати*. Овим се праве уступци (лексички) језичком осећању и изражајном обичају у срединама које добро владају књижевним језиком, али не и притиску супстандардних образаца типа *оделење, оболење, обзиром на, у вези тога, руководиоц, хрћа, хрвање* и сл. — својствених срединама са недовољним језичким образовањем, али неприхватљивим за културну норму.

Резюме

Митар Пешикан

ОБ ОРФОГРАФИЧЕСКОЙ НОРМЕ В СЕРБСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КУЛЬТУРЕ

Работа представляет собой опыт рассмотрения совокупной орфографической и в более широком смысле нормативистической проблематики сербской языковой культуры во второй половине XX века. Для нее релевантны не только современные факторы и актуальные исторические обстоятельства, но и сербская литературно-языковая традиция в целом, элементы которой автор излагает и оценивает.